

Відгук
офіційного опонента
на дисертацію Панчук Ірини Іванівни
«ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ
В РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОМУ КОМПЛЕКСІ
ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ (1939 – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Релігієзнавчий аналіз інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу є надзвичайно актуальним для сучасної України. Особливої ваги дослідження цієї проблематики набуває, коли йдеться про вивчення регіональної специфіки їх провідних тенденцій, форм і виявів. Адже нова суспільно-політична роль регіонів, а надто ж, коли вони транскордонні, вимагає дослідження у максимально широкому міждисциплінарному дискурсі контекст трансформації церковно-релігійних процесів, зокрема, на локальному рівні, індивідуалізованому конкретним культурно-історичним ландшафтом.

Оскільки церковно-релігійне життя окремої території може виступати і таки виступає важливим маркером комплексного аналізу панорами соціально-релігійної динаміки, а також дозволяє екстраполювати і прогнозувати розвиток релігійної ситуації в країні загалом, комплексна науково збалансована об'єктивна саме інституціональних процесів у релігійно-церковному комплексі волинського регіону є суттєвим внеском у розвиток українського релігієзнавства і, зокрема, таких його дисциплінарних складових, як історіософія релігії, політологія релігії, соціологія релігії і, навіть, психологія релігії.

Актуалізація заявленої у дисертаційній роботі проблематики полягає також у тому, що для дослідження обрано не лише цікавий у багатьох аспектах регіон, а й особливий період – Волинь в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця тридцятих років ХХ – початку ХХІ ст. Це дозволяє не лише реконструювати найважливіші етапи церковно-релігійного життя в регіоні, а й чітко визначити етнорегіональні типи релігійності, класифікувати локальні риси та з'ясувати основні чинники оформлення нових елементів в інституціональних структурах релігійно-церковного комплексу мешканців Волині. Водночас, урахування регіональних особливостей релігійних процесів має важливе значення для розуміння специфіки сучасних інституціональних трансформацій релігійно-церковного життя в Україні, вивчення динаміки розвитку тієї чи іншої деномінації або ж церкви. Так само це створює теоретичні можливості для визначення чітких ліній трансформаційних зламів у конфесійній площині цього регіону в їх взаємозв'язках і взаємовпливах з духовно-культурними і суспільно-політичними процесами сусідніх регіонів.

Отже, з огляду на справді складну і важкопрогнозовану динаміку сучасного релігійного розвитку, справедливим є твердження дисертанта про актуальність розгляду амбівалентності регіональної ідентичності. І це справді так, адже «врахування регіональних особливостей релігійних процесів має важливе значення для розуміння специфіки сучасних інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу в Україні загалом» (див.: с. 22).

Отже, важливість зазначених у дисертації проблем, що мають достатньо високу науково-теоретичну, науково-практичну та соціальну значущість не лише для вітчизняного релігієзнавства, а й української гуманітаристики в цілому і, водночас, й до сьогодні не знайшли цілісного історіософського осмислення у сучасній релігієзнавчій думці, дає підстави стверджувати, що тема дисертаційного дослідження Панчук Ірини Іванівни є поза сумнівом актуальною.

Дисертаційне дослідження виконано в руслі комплексної проблематики і наукових досліджень кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» та «Філософія в структурі сучасного соціогуманітарного знання».

Зміст і структура дисертаційної роботи засвідчує ґрунтовне вивчення обраної для наукової розробки проблеми та послідовну й скрупульозну реалізацію дослідницьких завдань.

Науковий доробок дисертанта, з одного боку, є об'єктивним виявом динаміки і глибини опанування досліджуваної проблематики деякими теоретиками українського релігієзнавства, що дозволяє усвідомити стан вітчизняної наукової традиції, котра до початку ХХІ ст. фактично розвивалася здебільшого за принципом кривих дзеркал, перебуваючи під впливом ідеологічного детермінізму, а з другого – науково-дослідницьким прагненням автора теоретично обґрунтувати закономірність інституціональних процесів у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону. І потрібно визнати, що це вдалося, адже вона зуміла провести не лише філософсько-релігієзнавчий аналіз заявленої проблеми, а й створити для цього власну методологічну основу комплексного вивчення інституціональних трансформацій релігійно-церковних процесів на регіональному рівні.

Наголошуючи на цьому важливому здобутку, варто підкреслити, що запропонована дисертанткою модель концептуального розгляду релігійно-церковного комплексу в його полівимірності, динаміці та структурно-функціональних виявах на конкретному локальному рівні, дає підстави говорити про обґрунтування системного підходу релігієзнавчої об'єктивації складних і контрверсійних явищ як «цілісного об'єкта, що характеризується взаємозв'язком організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій» (с. 4).

Робота виконана згідно з сучасними вимогами щодо структури дисертацій та стандартів оформлення наукового апарату дисертаційного

дослідження. Вона містить вступ, п'ять розділів, висновки і список використаних джерел та літератури та загалом виконана на високому науково-теоретичному рівні. У ній чітко обґрунтовані актуальність теми, дослідницькі мета та завдання, окреслено предмет і об'єкт дослідження та аргументовано теоретичне і практичне значення дисертації.

Також, на наш погляд, доволі вдало підібрано інструментарій та розроблено методологію дослідження, що забезпечило якісне розв'язання дослідницьких завдань й сприяло формулюванню ґрунтовних висновків, узагальнюючих тверджень та елементів новизни, які винесено на захист.

Прикметно, що робота виконана у контексті проблематики практичного релігієзнавства із застосуванням когнітивного потенціалу міждисциплінарного підходу до аналізу особливостей розвитку церковно-релігійного життя на Волині в умовах суспільно-політичних трансформацій 40-х років ХХ – початку ХХІ століття. Звісно, що базовими у комплексному методологічному підході дослідницькі виступали принципи загальнонаукового і спеціального наукового аналізу, базові принципи теоретичного релігієзнавства (об'єктивності, історичності, позаконфесійності та світоглядного плюралізму, релігієзнавчої компаративістики, синтезу ретроспекції та проєкції релігійних процесів).

Результативним є використання ціннісних потенцій феноменологічного підходу, що виявилися ефективними для витлумачення тенденцій і формулювання авторських конотацій світоглядної складової релігійно-церковного комплексу як релігійного, соціально-історичного й культурного феномена, а також історико-антропологічного підходу, за допомогою якого дисертанту вдалося з'ясувати мотиви та чітко визначити стратегії поведінки суб'єктів релігійно-церковного комплексу регіону, охарактеризувати їхню ментальність у конкретний хронологічний період.

Ефективним, на наше переконання, є також застосування історико-генетичного методу, що забезпечило можливість виявлення етноментальних особливостей волинського релігійного соціуму, а соціологічний підхід до вивчення релігійно-церковного комплексу Волинського регіону дозволив рельєфно унаочнити специфіку його функціонування як соціального інституту у взаємодії з іншими сферами та сегментами суспільного життя .

Обравши об'єктом дисертаційного дослідження релігійно-церковний комплекс Волинського регіону в динаміці його розвитку, сутність і співвідношення його організаційно-структурованих елементів, а предметом – особливості інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волині від початку Другої світової війни до сьогодення, дисертант чітко окреслила хронологічні межі дослідження та обґрунтувала ідейно-сміслові візії авторської науково-теоретичної концепції. Для цього, з огляду на попередні наукові здобутки, уточнює в дисертації дефініцію поняття «релігійно-церковний комплекс регіону» як інтегративну категорію, що включає системну сукупність організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій окремого релігійного ландшафту (с. 28).

На особливу увагу заслуговує концепція наукової новизни, котра полягає в історіософській об'єктивації характерних особливостей інституціональних трансформацій у релігійно-церковному комплексі означеного регіону у контексті суспільно-політичних змін на інституціональному й особистісному рівнях (с. 25).

Перший розділ *«Джерельна база і методологія дослідження»* – присвячений аналізу науково-теоретичних засад дисертаційної роботи, уточненню змістовного навантаження його базового концепту і, зокрема, «релігійно-церковному комплексу», а також системній розробці проблемного поля й методологічного каркасу для подальшого вивчення, використовуючи інструментарій понятійно-категоріального апарату академічного релігієзнавства. Важливою складовою цього розділу є використання теоретико-методологічного ресурсу історичного релігієзнавства та філософії й історіософії релігії, що забезпечило надійний базис для досягнення наукової мети дисертаційної роботи.

У другому розділі *«Специфіка релігійної політики Радянської держави та її втілення у Волинському регіоні»* – здійснено ґрунтовний аналіз релігійно-церковного життя у площині суспільно-політичних трансформацій Волинського регіону в період тоталітарного режиму. Слушним є обґрунтування суспільно-політичної циклічності у реалізації церковно-релігійної політики радянських органів влади в регіоні, а відтак і очевидність її реверсивних тенденцій. Як видно із узагальнюючих тверджень дисертантки, на Волині в часи тоталітарного режиму релігійний фактор продовжував відігравати провідну роль у суспільному житті, а релігійні інституції поставали невід'ємним сегментом радянського соціуму як нової секуляризаційної моделі розвитку. В межах ось цього радянсько-модерністського проекту релігійні об'єднань активно експлуатували і використовували, зокрема, у зовнішній політиці для розширення міжнародних зв'язків та зміцнення авторитету радянської держави. Намагання пришвидшити соціальні зміни відзначалися періодами волюнтаризму, які змінювалися часами, коли віруючим дозволяли існувати у «соціальному гетто», під певним контролем. Великі надії покладалися на самодискредитацію релігійних інституцій через їх розколи, через внутрішні протиборства, систематичну критику тих, кого відносили до ультраправих за ідеологічним спрямуванням. Їх, як правило, звинувачували у бузувірствах, приписували численні злочини, так само як у давнину аналогічні неподобства приписувалися першим християнам. У цьому контексті переконливим є узагальнюючий висновок, що у межах Волині політика радянської влади, особливо її пропагандистська діяльність, вичерпали себе ще за довго до краху радянської системи державотворення.

У третьому розділі *«Релігійні інституції Волинського регіону в умовах соціополітичних трансформацій тоталітарного періоду»* – проаналізовано інституціональні процеси конфесійного сегмента Волинського регіону. На ґрунті релігієзнавчого аналізу тенденцій розвитку православ'я Волинського регіону в добу тоталітаризму дисертантка доводить, що релігійне життя

православних Волинсько-Рівненської єпархії формувала еклезіальна спадщина її канонічної території та офіційна релігійна політика радянських органів влади. Їхнє поєднання зумовило контроверсійні виклики, які постали перед Українським Екзархатом та Московським Патріархатом. Видно, що загалом упродовж усього періоду тоталітаризму державні чиновники намагалися використати вплив Православної Церкви в регіоні для вкорінення підтримки власного існування та використати її як інструмент власної державотворчої політики. Протестантське обличчя Волинського регіону другої половини ХХ століття визначали радикальні течії, котрі вийшли з церковно-опозиційної традиції. У силу історичних і соціальних обставин віросповідних доктрин, культової практики, місіонерської діяльності протестантських спільнот, вони змушені були пристосуватися до місцевих умов, які диктувала парадигма державно-церковного тандему і співробітництва у церковно-релігійній й суспільно-політичній сферах. У цьому зв'язку важливим науковим твердженням дисертантки є те, що баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови, «євангеліки» протягом радянського періоду сформувалися як корпорації, які свою соціально-релігійну діяльність розгортали на принципах фіксованого членства, суворой внутрішньої дисципліни, позначених психологією винятковості; з дієвим контролем громади над усіма сферами життєдіяльності віруючих, критичною дистанцією щодо «світу», наявністю яскраво виражених ознак групової самосвідомості й пам'яті, спрямованістю на активну місіонерську працю (с. 235-236). Орієнтація на державу штовхала православних на пошуки різних форм лояльності до влади. Протестантів до такої лояльності доводилося примушувати. На Волині протестанти де-факто творили свій, альтернативний соціум, який уживався із радянським суспільством, хоча і не безпроблемно.

У четвертому розділі *«Стан, тенденції і перспективи розвитку релігійно-церковного комплексу в кінці ХХ – початку ХХІ ст.»* – розглянуто сутність конфесійно-інституційних трансформацій та перспективи конфесійного буття Волинського регіону. Авторка зазначає, що суспільні трансформації, що відбуваються сьогодні в Україні, супроводжуються інтенсивним розвитком релігійних конфесій, з-поміж яких у Волинському регіоні першість утримують християнські – православні (Українська Православна Церква (Московський Патріархат), Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна Православна Церква), протестантські (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови та інші), католицькі (Римо-Католицька Церква, Українська Греко-Католицька Церква) (с. 332). На думку дисертантки, релігія і Церква для населення цього регіону залишається/залишатиметься вагомою складовою його буття. При цьому регіональна конфесійна модель є системою різних релігійних об'єднань, в якій хоча і домінує православ'я, проте протестантизм показує стійку та стабільну тенденцію активного росту. Ці конфесії демонструють свою здатність швидко адаптуватися до місцевих умов та соціальних потреб суспільства (особливо це характерно для п'ятидесятників, адже Волинський регіон нараховує третину усіх п'ятидесятників України), не втрачаючи при

цьому своїх іманентних ознак. Успішний розвиток протестантизму у регіоні забезпечується динамічними формами місіонерської, інформаційної, соціальної, підприємницької діяльності. Хоча, актуальними проблемами в регіоні є відсутність стійкого діалогу між представниками православних конфесій та політизація релігійного життя. Остання тенденція є особливо небезпечною, оскільки посилює конфліктогенний потенціал міжконфесійних відносин (с. 334).

П'ятий розділ *«Спосіб життя віруючого та священника як складова релігійно-церковного комплексу Волинського регіону»* – присвячено релігієзнавчому осмисленню ролі священнослужителів і віруючих у релігійно-церковному комплексі досліджуваного історико-культурного ландшафту. У ньому цілком виправдано зроблено акцент на самопочутті віруючого як особистості, якій доводилося зберігати власну церковно-релігійну ідентичність в умовах радянських суспільних трансформацій. Доволі цінною складовою цього розділу є спроба розглянути соціальні ролі віруючих та священнослужителів у радянському суспільстві Волинського регіону. Теперішні ж умови життя віруючих, на думку дисертантки, зумовлюють переоцінку цінностей, переосмислення на біблійних основах всіх сфер життя – від політики та економіки до питань виховання та зовнішнього вигляду. Як наслідок «християнізації» цих сфер, віруючий може вільно брати участь у житті цього світу. Проте, безумовно, в силу конфесійних та особистісних особливостей широта цих сфер для кожної релігійної спільноти має власну специфіку (с. 412-413). Нині ж соціальний образ священнослужителя поєднує фізичні, духовні та професійні якості, він проявляє себе як представник релігійної громади, і як активний член соціуму та суспільного життя. Варто зпідкреслити, що виклики доби постмодерну роблять існування церкви відкритим, можна сказати, що все відбувається на очах людей, і недоліків приховати практично неможливо. Відповідно, нова епоха радикально підвищує вимоги до особистих якостей священнослужителя і вірянина. Яким є релігійний лідер, якими є відносини у громаді, якими є якості членів громади – все це важливіше за зміст проповіді, за усі особливості канонічного і організаційного устрою церков.

У висновках дисертантка формулює основні теоретичні підсумки проведеного дослідження, визначає перспективи подальших студій. Вони – загалом переконливі, науково виважені та обґрунтовані.

Водночас загальна позитивна оцінка дисертаційної роботи не знімає низки побажань та зауважень, а саме:

- 1) Розкриття ключових проблем дослідження та концептуалізація новизни природно зумовили необхідність системного переходу від узагальнень фактів до їх теоретичної оцінки, а, отже, від історії релігії, до історіософії та філософії релігії. Водночас, на наш погляд, чітко не визначено, що з теоретико-методологічного ресурсу цих релігієзнавчих підсистем може і має набути усталених параметрів у практичному релігієзнавстві.

- 2) Констатуючи, що в дисертації значна увага приділена витлумаченню специфіки інституціональних процесів у церковно-релігійному житті Волині, однак дещо фрагментарно окреслено перспективи конфесійного буття цього регіону з погляду державно-конфесійних взаємин та впливу конкретної релігійної організації на суспільно-політичні трансформації. На нашу думку, варто було б більше дослідницькі зусилля сфокусувати на увиразненні специфіки подальшого розгортання міжправославного діалогу та перспектив розвитку п'ятидесятництва. Ці проблеми займають особливе місце у дослідженні інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу, а їх дослідження значно посилює би практичне значення положень дисертації.
- 3) Вважаємо, що недостатньо розроблені важливі питання дослідження консервативних тенденцій розвитку релігійно-церковного комплексу успадкованих від ідеологів чорносотенного руху Волині.
- 4) Дисертаційна робота не позбавлена окремих мовно-стилістичних та орфографічних неточностей, а тому потребує якіснішого науково-стилістичного редагування.

Проте висловлені зауваження не ставлять під сумнів ані саме дисертаційне дослідження, ані отримані наукові результати.

Дисертація Панчук Ірина Іванівна є самостійним, творчим, оригінальним, завершеним дослідженням актуальної релігієзнавчо-філософської проблеми, яке виконано на професійному рівні та створює нові перспективи для українського релігієзнавства і, зокрема, завдяки тому, що до наукового обігу введено архівні матеріали, які друкуються вперше.

Результати дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію і знайшли відображення в монографіях та статтях, опублікованих дисертанткою. Текст дослідження адекватно відображений у авторефераті, який містить усю необхідну інформацію про роботу.

Дисертаційна робота «Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок ХХІ століття)» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із змінами), а її автор – Панчук Ірина Іванівна – заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент,
 доктор філософських наук, доцент,
 завідувач кафедри культурології,
 релігієзнавства та теології
 Чернівецького національного університету
 імені Юрія Федьковича

Підпис *М. В. Шкрібляк* засвідчую
 Начальник відділу кадрів Чернівецького
 національного університету
 імені Юрія Федьковича
 20.06.2018 р.
М. В. Шкрібляк